

Ю. Г. Стенько

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***РОЗВИТОК ПАЛЕОГРАФІЇ В ІСТОРИЧНОМУ
ТА КУЛЬТУРНОМУ АСПЕКТАХ**

Проаналізовано інформаційний потенціал комплексу палеографічної літератури в культурному та історичному аспектах. Визначені архівні колекції у дослідженнях спеціалістів з палеографії.

Ключові слова: палеографія, методи дослідження, грамоти, актові книги.

Проанализирован информационный потенциал комплекса палеографической литературы в культурном и историческом аспектах. Определены архивные коллекции в исследованиях специалистов по палеографии.

Ключевые слова: палеография, методы исследования, грамоты, актывые книги.

Information potential of a complex of literature on paleography in cultural and historical aspects is analysed. Archival collections in researches of experts on paleography are defined.

Key words: paleography, research methods, documentary books, charters.

Писемна культура змінила історію людства. Свідома фіксація інформації на різноманітних матеріалах спричинила не тільки новий рівень розвитку образного мислення людини, а й формування нових сфер діяльності. Суспільство потребувало появи різноманітних документів, яким властиве тривале «життя», збереження інформації протягом декількох поколінь. Людство сформувало систему письма, яка функціонально забезпечує комунікацію не тільки в просторі сучасників, а й у часовій протяжності. Зміни знакових систем, засобів та технологій письма в часі відображають рівні розвитку інтелектуального та матеріального потенціалу відповідного суспільства, тобто його історичний час. Тому вивченню письма історична наука приділяє неабияку увагу, оскільки воно дає ключ до досягнення змісту подій минулого, зафіксованих у писемних пам'ятках. Однією з основних наук, що вивчає історичне письмо, є палеографія. Метою даної статті є з'ясування предметного простору, принципів та методів вивчення писемних документів палеографією.

Письмо – це система умовних лінійних (графічних) знаків для передавання тих чи інших елементів мови. Мову можна розглядати як знакову систему відносно дійсності, а письмо як знакову систему відносно звукового мовлення. Більшість дослідників, зокрема, Е. Ф. Карський [5], В. М. Щепкін [15], В. В. Панашенко [8] сходяться на думці, що у другій половині IX – на початку X ст. слов'яни користувалися власним письмом, яке являло собою спробу пристосувати букви грецької абетки для запису відповідної інформації.

Дисципліну, об'єктом дослідження якої є історія та еволюція письма, називають палеографією. Предметом палеографії як науки є зовнішні ознаки історичних джерел: матеріали та засоби письма, система письма, графіка письма, прикраси, оформлення писемних джерел від часу появи письма дотепер [3; 7]. У спеціальній історичній літературі названі такі завдання палеографії: визначити місце палеографії в системі сучасного гуманітарного знання; подати системне знання стосовно принципів, методів і технологій палеографічного дослідження і палеографічного опису історичних джерел; забезпечити достовірність прочитання документів, а також встановити час та місце написання [10].

Українську палеографію тривалий час розглядали у складі російської. Звісно є дослідження і видання, в яких подається опис вже опрацьованого українського матеріалу. Але більшість матеріалу з історії України у палеографічному плані є ще мало дослідженою. Українська дослідниця скоропису В. В. Панашенко, спираючись на досвід попередника, українського історика, архівіста і палеографа І. Каманіна (1850–1901) [4], упорядкувала за хронологічною ознакою рукописні джерела другої половини XVII ст., показала еволюцію письма від уставу до півуставу, від півуставу до скоропису [8]. Дослідниця зазначала, що палеографія вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток, що дає змогу не лише правильно прочитати текст, а й визначити час та місце їх написання, авторів, історичне походження, достовірність та автентичність [8]. Важливим аспектом роботи з рукописами є застосування системи методів, які дають можливість дійти обґрунтованих висновків у результаті їх вивчення.

В основу палеографічного методу покладено спостереження над сукупністю палеографічних ознак (графікою літер, матеріалом для письма, художнім оформленням тощо) та співвіднесення їх з відповідним часом створення документів. Йдеться про те, що кожному історичному періоду відповідала сукупність адекватних палеографічних ознак. Невідповідність певних ознак історичному часу може бути підставою для висновку про неавтентичність, тобто копію або ж фальсифікацію рукопису [7]. Для синхронізації давніх дат із сучасними використовують методи історичної хронології.

Важливим етапом аналізу писемного документа є інтерпретація самого змісту. Деякі дослідники виділяють її в особливу галузь науки – герменевтику, яка займається розкриттям сенсу тексту [8]. Палеографічні спостереження засновані на тому факті, що матеріал та знаряддя для письма, прикраси рукописів та інші ознаки рукописів підтверджують зміни в часі й залежать від певних історичних умов, рівня розвитку культури, науки та технологій. За твердженням В. Н. Щепкіна палеографія має власний дослідницький інструментарій, але застосовує також і методи індукції та дедукції [15]. На думку В. В. Фарсобіна, яку б методологію дослідження рукописів вчений не обирав, він у кожному разі використовує адаптований палеографічний метод. Тобто дослідник намагається хронологічні, історичні, писемні, територіальні факти звести до єдиної класифікації для того, щоб отримати відповідь на основні питання палеографії: де та коли написане джерело [12].

Рукописна спадщина XIV–XV ст. вельми важлива для вивчення явищ і процесів середньовічної історії українських земель. Для детального її вивчення варто з'ясувати, які ж саме джерела використовували попередники, в яких архівних установах проводили дослідження та де опубліковували знайдені й опрацьовані документи? У даному дослідженні за основу взято праці з палеографії таких дослідників, як І. І. Срезневський [9], І. С. Беляєв [1], І. О. Шляпкін [14], В. М. Щепкін [15], І. М. Каманін [4], Є. Ф. Карський [5], Л. В. Черепнін [13], І. В. Левочкін [6].

І. С. Беляєв у праці «Практический курс изучения древней русской скорописи для чтения рукописей XV–XVIII ст.» (1907) аналізував еволюцію літер кириличного алфавіту в зазначений період. За емпіричний матеріал правили такі відомі історичні пам'ятки, як «Ізборник Святослава» (1076), «Остромирове Євангеліє», грамоти Великого князя Мстислава Володимировича 1128 р., Новгородська довірна грамота з князем Ярославом Ярославичем 1265 р., духовна грамота Симеона Гордого 1353 р. та інші довірні документи, а також літописи, які зберігалися в російських архівосховищах до кінця XVII ст. Зокрема, І. С. Беляєв працював у Москві в архіві Міністерства юстиції, Патріаршій бібліотеці, Синодальній типографській бібліотеці та ін. [1].

Російський історик та палеограф В. М. Щепкін у праці «Русская палеография» (1918) подав узагальнений огляд розвитку палеографії, вивчив матеріали

та знаряддя письма, мініатюри, орнаменти та філіграні, детально описав кириліцьке письмо, розподілив письмо за видами – устав, півустав, скоропис. Дослідження письма В. М. Щепкін проводив на основі «Остромирового Євангелія» та Ізборника 1073 р., «Архангельського Євангелія» та Супральського рукопису [15]. Архівіст, дослідник пам'яток культури І. М. Каманін у праці «Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв.» (1899) вмістив понад 80 виразних зразків українського письма, які датуються серединою XV ст. Дослідник також систематизував почерки українського письма [4].

Палеограф та етнограф Є. Ф. Карський визначив комплекс сховищ, у яких зосереджено найцінніші історичні рукописи: Державна публічна бібліотека у Петербурзі, Публічний Рум'янцевський музей у Москві, Бібліотека історичного музею у Москві, московська Синодальна бібліотека, Типографська бібліотека у Москві, бібліотека Київської духовної академії. В перелічених установах дослідник вивчав рукописи документів Генеральної військової канцелярії, полкових, сотенних, судових канцелярій, міських ратуш, монастирів, а також документи, написані окремими приватними особами [5].

Значну увагу палеографії документального письма у виданні «Русская палеография» (1956) приділив Л. В. Черепнін. Історик систематизував писемні джерела за хронологічною ознакою, проаналізувавши еволюцію графіки письма від IX до першої половини XIX ст., порівняв український скоропис з російським та білоруським. Методичне значення має останній розділ, в якому висвітлені прийоми прочитання та транскрибування текстів рукописів, наведені правила палеографічного опису та виявлення підробок манускриптів [13].

І. В. Львовчкін у своєму дослідженні «Основы русской палеографии» (2003) використав документи, які зберігаються у Російському державному архіві давніх актів (РДАДА), науково-дослідницькому відділі рукописів Російської державної бібліотеки у Москві, відділі рукописів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі, відділі рукописів бібліотеки Російської академії наук в Санкт-Петербурзі, Державному історичному музеї та інші. Для вивчення палеографії автор використовував «Архангельське Євангеліє» 1092 р., «Мстиславове Євангеліє», «Чудівський псалтир», «Псковський апостол» 1307 р., «Добрилове Євангеліє» 1164 р. та багато інших джерел, за якими простежував еволюцію письма, порівнював з характеристиками попередніх дослідників. Автор провів порівняльний аналіз літер різних писців однакового хронологічного періоду [6].

У рамках циклу видань «Пам'ятки української мови...» були опубліковані «Грамоти української мови XV ст.», де зібрані українські грамоти, які раніше жодного разу не були опубліковані у масовому тиражі або ж публікувалися у спеціальних виданнях, які не були призначені для широкого вжитку. Матеріал систематизовано за географічною ознакою. Укладач В. М. Русанівський виокремив українські грамоти з території Західного Полісся, Закарпаття, Галичини та Молдавії. У археографічних легендах поданий досить детальний палеографічний аналіз кожної грамоти: визначений матеріал для письма, вказується розмір аркуша, чи був складений аркуш, де проходить лінія згину, в якому стані зберігся документ, скількома почерками був написаний текст. Також зазначається інформація про місце зберігання документа, і що є важливим для моєї роботи, подається інформація про вид письма (устав, півустав чи скоропис [11].

Була видана збірка під назвою «Грамоти XIV ст.», де систематизовані відомості щодо пам'яток юридично-ділового змісту. Археографічна публікація містить фотокопії документів, аналіз прочитання цього документа різними істориками, бачення та пояснення прочитаної інформації в історичному профілі. Такий підхід дозволяє простежити еволюцію поглядів дослідників рукописів у часі. Зокрема, упорядник М. М. Пешак вмістив думки таких авторитетних спеціалістів,

як А. Кримський, Д. Зубрицький, О. Востоков, І. Срезневський, Я. Головацький, С. Карський та ін. [2].

У цьому невеликому дослідженні не можна детально простежити за всіма аспектами розвитку палеографії в історичному та культурному аспектах. Узагальнюючи аналіз цієї вибірки історичної літератури з української палеографії можна дійти висновку, що дослідники переважно вивчали одні й ті самі матеріали, але кожен з них як палеограф, етнограф або лінгвіст виявляв певну особливість у розвитку кириличного письма. Наприклад І. М. Каманін виділяв зразки українського письма, І. С. Беляєв простежував еволюцію літер на прикладі церковного письма тощо. Таким чином, палеографія як пізнавальна діяльність істориків ХІХ–ХХ ст. дає уявлення про поєднання хронологічного аспекту з розвитком матеріалу та знарядь письма. Додаткові уявлення про розвиток письма, рукописних документів дають філіграні та оздоблення рукописів. Ці елементи мають відповідати своїм видам кириличного письма (устава, півустава чи скоропису).

Знання особливостей графіки, різновидів матеріалів, інструментів та техніки письма дозволяє сформувати уявлення про хронологічну та територіальну належність документа, його автентичність, достовірність, повноту, справжність, репрезентативність, інформативність тощо. Окрім того, палеографічні знання дають можливість з'ясувати соціально-економічний та культурно-історичний рівні розвитку суспільства.

Бібліографічні посилання

1. **Беляєв І. С.** Практический курс изучения древней русской скорописи для чтения рукописей XV–XVIII столетий / И. С. Беляев. – М., 1907.
2. Грамоти ХІV ст. / М. М. Пещак (упоряд.). – К., 1974.
3. Історичне джерелознавство : [підручник] / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко [та ін.]. – К., 2003.
4. **Каманін І.** Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV–XVIII вв. / И. Каманин // Палеографический сборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. – К., 1899. – Вып. 1.
5. **Карський Е. Ф.** Славянская кирилловская палеография / Е. Ф. Карский. – Л., 1928.
6. **Левочкин І. В.** Основы русской палеографии / И. В. Левочкин. – М., 2003.
7. Палеография, хронология, археология, геральдика: [учеб. пособие] / Г. А. Леонтьева. – М., 2000.
8. **Панашенко В. В.** Палеография українського скоропису другої половини ХVІІ ст.: На матеріалах Лівобережної України / В. В. Панашенко. – К., 1974.
9. **Срезневський І. І.** Славяно-русская палеография ХІ–ХІV вв. / И. И. Срезневский. – СПб., 1885.
10. **Стенько Ю. Г.** Проблеми еволюції української палеографії в історіографії ХІХ–ХХ ст. / Ю. Г. Стенько // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія. – Д., 2012. – Вип. 20. – С. 192–200.
11. Українські грамоти ХV ст. / підгот. тексту, вступ. ст. і коментарі В. М. Русанівського. – К., 1965.
12. **Фарсобин В. В.** Источниковедение и его метод: Опыт анализа понятий и терминологии / В. В. Фарсобин; отв. ред. В. Г. Литвак. – М., 1983.
13. **Черепнин Л. В.** Русская палеография / Л. В. Черепнин. – М., 1956.
14. **Шляпкин І. А.** Русская палеография по лекциям, читанным в С.-Петербургском Археологическом институте / И. А. Шляпкин. – СПб., 1913.
15. **Щепкин В. Н.** Русская палеография / В. Н. Щепкин. – М., 1967.

Надійшла до редколегії 23.01.2013